

היעדים החינוכיים והלימודיים בישיבה הגבוהה ודרכי הקנייתם

מבוא

אחת המשימות החשובות ביותר שלנו כר"מים ומחנכים בכיתות הגבוהות של הישיבה התיכונית היא להשפיע על התלמידים להמשיך את לימודם בישיבה גבוהה (ואינני מתכוון להכנס במאמרי זה לסוגים ולגוונים השונים בין הישיבות, כגון ישיבות רגילות, ישיבות הסדר, וק"י"ב). במידה כזו או אחרת אנו רואים את תפקידנו להוות פרוזדור המוביל אל הטרקלין של הישיבות הגבוהות שכל כולן הוא תורה.

לעתים, אולי, מוצאים אנו את עצמנו נתפשים בעיני תלמידנו כ"מקדמי מכירות", וראשי הישיבות או נציגיהם השונים המופיעים לפני תלמידנו נראים כמי שבאים למכור את מרכולתם, אך חשיבות הנושא היא מעבר לכל שיקול. כמו כן נתקלים אנו בשאלות נוקבות וכוונות ובהתלבטויות אמיתיות של תלמידנו, כגון: מה יש בישיבה הגבוהה מבחינה מהותית שאין בישיבה התיכונית? מדוע אם אינני "מסתדר" עם הגמרא בישיבה התיכונית אצליח בכך בישיבה הגבוהה? מה תהיה מידת ההשפעה של השוות בישיבה על ה"קריירה" החומרית שלי בעתיד? ומהי ה"תכלית" בעוד כמה שנים של לימוד? וכו' שאלות המצריכות התייחסות רצינית ואמיתית.

מן הראוי שקודם כל נברר ונגדיר לעצמנו את היעדים החינוכיים והלימודיים של הישיבה הגבוהה ואת הכלים והדרכים להשגתם, וכך יקל עלינו להציג את הדברים לפני תלמידנו באופן יסודי ומשכנע יותר. כל זאת בנוסף, כמובן, לאמצעים אחרים, כגון "שבוע ישיבה", שיחות וכיו"ב שיכולים להוות נדבך נוסף בתהליך המתגבש אצל התלמיד. אין כל זה אומר שהצלחתנו תלויה אך ורק בדרך זו. כמובן שבהחלטת התלמיד חוברים יחד גורמים רבים שאינם בשליטתנו, כגון: רקע חברתי ומשפחתי, אופיו, כישוריו וכדומה, אבל פעמים לא מעטות יש שגורם זה או אחר, אם הוא נעשה בצורה מוצלחת, יכול להוות ה"מכה בפטיש" להחלטתו החיובית של התלמיד.

יעדי הישיבה

כאשר דנים אנו בעניין זה אי אפשר להפריד בין היעדים החינוכיים ליעדים הלימודיים. עלינו לראותם כיעד אחד שלם שאליו שואפת הישיבה הגבוהה להביא את תלמידה. בפתח דברינו, ראוי להגדיר את המונח "חינוך" בתמציתיות על מנת שהגדרה זו תשמש מבוא להמשך הדברים. ובכן, חינוך הוא הקניית הרגלים, דרכי חשיבה ודפוסי התנהגות, פיתוח המידות, האופי והכשרים הרוחניים של התלמידים בהתאם למטרה אידיאלית מסוימת, בשונה מהלימוד שהוא הצד המטריאלי ועיקרו הקניית ידע, השכלה ומיומנויות בתחומים אלו (ראה מילון אבן שושן ערך "חינוך").

- לאור הגדרה זו יש מקום לשאול:
- א. מהי המטרה האידיאלית הישיבתית שבהתאם לה מחנכת הישיבה את תלמידיה?
 - ב. מהם היעדים החינוכיים והלימודיים ששואפת הישיבה להקנות לתלמידיה כדי להגשים את מטרתה האידיאלית?
 - ג. מהם הדרכים והשיטות שבאמצעותם מנסה הישיבה להקנות לתלמידיה את אותם יעדים ערכיים ולימודיים?

כמובן, שהתשובה לשאלה הראשונה תפתח את הדרך גם ליישוב שתי השאלות האחרות, כי הא בהא תליא, כפי שראינו לעיל בהגדרת המושג "חינוך". לפני שננסה לענות על שאלה זו, אקדים ואומר, שכל תשובה שניתן לשאלה זו צריך לראות אותה גם במישור הפרטי וגם במישור של כלל ישראל. ובכן לענין המטרות האידיאליות של הישיבה הן:

- א. להכשיר את התלמיד להיות גדול בתורה, חכמה, יראת שמיים ומידות. ובמובן הכללי הציבורי: להכשיר עתודה של מנהיגות רוחנית, דהיינו: רבנים, דיינים, אנשי חינוך, שיהיו תלמידי חכמים בעלי שיעור קומה.

- ב. להכשיר "בעל הבית", בן תורה שאע"פ שיעסוק בעתיד בכל תחום מחיי המעשה (אקדמאי, סוחר וכד'), יהיה הוא ת"ח ירא שמיים, קובע עתים לתורה בבחינת "עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי" (אבות פ"א). שאורח חייו וחיי משפחתו יהיו מבוססים על אדני התורה והיראה. ריבוי מספרם של אנשים כאלה בחברה שלנו, משפיע ומקרין רבות על הסביבה ועל החברה ומעצב את דמותה בכל תחום ובכל מקום, בבחינת "בכל דרכיך דעהו" (משלי ג', ו).

כאן נשאלת השאלה השנייה: מהם אותם ערכים חינוכיים לימודיים שצריכה הישיבה להקנות לתלמידיה כדי שיגשימו את מטרתה האידיאלית?

לימוד התורה – מרכז החיים הישיבתיים

אין ספק שהציר המרכזי עליו סובבים החיים הישיבתיים הוא **לימוד התורה**, דרכו מגיעים אל הדמות הישיבתית של גדולי תורה, תלמידי חכמים ושאר התכונות, המידות והערכים הנלווים להם. לימוד התורה והעיסוק המתמיד בה, דרוש בראש ובראשונה לרכישת ידע והשכלה מקיפים ונרחבים בכל שטחי תורתנו הקדושה, שהם רחבים מני יס. ידע זה כולל את התורה שבכתב דהיינו תורה, נביאים וכתובים. וכן את התורה שבע"פ, דהיינו: התלמוד הבבלי והירושלמי על פרשניהם ראשונים ואחרונים, בקיאות בספרי הלכה ופוסקים, מדרשים, אגדות, מחשבה ומוסר ועוד. לשם צמיחה והתפתחות בתחומים אלו, דרושה יגיעה והתמדה של שנים רבות יומם ולילה.

כמובן, שדרך העמל, היגיעה והידיעה של התורה על כל תחומיה, לומד התלמיד גם אורחות חיים והתנהגות, דרך חשיבה והשקפת עולם. ברבות הימים הוא נהיה אדם מסוג אחר, הוא הופך ל"אדם תורני". תורה פירושה הוראה, היא מורה לאדם את דרכו בנבכי החיים, מרוממת אותו למדרגות רוחניות גבוהות ומכוח סגולתה וקדושתה הוא זוכה ומתעלה, מתקן ומיישר מידותיו ומסוגל להתמודד עם יצה"ר, בבחינת "בראתי יצר הרע בראתי לך תורה תבלין" (קידושין ל, ע"ב). היא גם מביאה אותו לקיום והקפדה במצוות התורה, כפי שאומרים חז"ל: "לא עם הארץ חסיד" (אבות פ"ב).

סיכומו של עניין: לימוד התורה הוא הבסיס הראשוני והעיקרי לרכישת הערכים הרוחניים-חינוכיים-לימודיים, כפי שלימדנו ר' פינחס בן יאיר (ע"ז, דף יט, ע"ב): "תורה מביאה לידי זהירות, זהירות לידי נקיות, נקיות לטהרה" וכו'. על הישיבה מוטל התפקיד

להביא את התלמיד לידי תשוקה עמוקה ללימוד התורה ע"י הקניית הרגלים, תכונות והשקפות עולם החשובים להמשיך דרכו בישיבה ולאחריה, בין אם יהיה "כלי קודש" שיעסוק בתפקיד תורני רוחני, ובין אם יהיה "בעל בית" שיעסוק בכל תחום מחיי המעשה ויקבע עתים לתורה.

היעדים החינוכיים והלימודיים בתחום לימוד התורה

לאור הדברים דלעיל, על הישיבה מוטלים התפקידים והאחריות בתחומים דלקמן:
א. לטעת בתלמידה את ערכה וחשיבותה של התורה ולימודה.

ב. להטעים לחיכם את דברי התורה ולחבב עליהם את לימודה. להגיע לדרגה שבה כל רגע ורגע של לימוד התורה יהיה עבורם מקור הנאה וסיפוק כדברי דוד המלך "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי" (תהלים קי"ט, צז).

ג. להרגיל את התלמיד להתמדה בלימוד התורה, כי אף אם יש לו חשק ורצון ללמוד, לא תמיד הוא מסוגל להתמיד, ולשקוד על לימודו שעות רבות. תכונה זו נחוצה ביותר כדי להגיע להישגים לימודיים בעלי משמעות, וכל זה תוך ויתור על עיסוקים אחרים ושעות מנוחה.

ד. להרגיל את התלמיד לדייקנות והתעמקות בלימוד, כי גם כאשר התלמיד הוא מתמיד ושקדן אין זה מספיק עדיין, כדי שגיע לתוצאות הרצויות. לימוד התורה דורש ריכוז עצום של כוחות הנפש ע"מ להבין דברים על בוריים. בכל מילה ואות ישנן כוונות עמוקות שיש להשקיע מאמץ רב כדי לעמוד עליהם, ומשפטים רבים שהם סתומים או קשים הדורשים עמל רב לפענוח. לימוד שטחי מחטיא את המטרה, והתלמיד לא מבחין בהבדלים השונים בין סוגיות ודינים שהרבה פעמים הם עדינים ודקים, וממילא ההישגים שלו והתפתחותו בלימוד ובהבנה קלושה ביותר. וכך הוא אף עלול לאבד את "הטעם" המיוחד שיש בלימוד התורה, ובשלב מאוחר יותר אף לנתק את הקשר הנפשי והפנימי בינו לבין התורה ולימודה.

ה. להקנות לתלמיד את דרך החשיבה התורני-למדני, את הגיונה של תורה, את המיומנויות הנדרשות ואת העקרונות של המו"מ התלמוד, כדי שהתלמיד יבין דברים לאמיתם בצורה המדויקת ביותר ויסיק מתלמודו את המסקנות הנכונות. לצערנו הרב, ישנם תלמידים אשר משקיעים את מרצם, זמנם ואונם בלימוד התורה, אולם דרך החשיבה וקו המחשבה, משאם-ומתנם הוא מעוות ועקום. וממילא ראייתם והבנתם את דברי התורה היא מעוותת ומסולפת מעיקרה. לכן ראשית דרך החשיבה התורנית והגיונה של תורה הם יסוד חשוב להתקדמותו ולהתפתחותו של התלמיד, ונדבך חשוב בבניית דמותו ואישיותו.

ו. להקנות לתלמיד סדר ושיטתיות בלימוד. התורה מחולקת כאמור לעיל לתחומים ולמקצועות שונים ורבים, והתלמיד צריך לארגן לעצמו סדר בלימודו. הוא צריך לדעת כיצד לחלק את הלימוד על פני שעות היממה? איזו מסכת ללמוד בבוקר ואיזו בערב? מתי לקבוע זמן למוסר, וכמה? זמן להקדיש להלכה? מתי ללמוד בבקאות? ומתי לשים את הדגש על העיון וההעמקה? על הישיבה להורות לתלמיד כללים וסדרים בעניין חשוב זה. כי הבלבול עלול להיות רב, וההישגים קלושים ומועטים יחסית לזמן ולמאמץ שהושקע בלימוד, ובעקבותיהם יבואו אכזבה ורפיון בלימוד התורה.

ז. שינון וחזרה על החומר הנלמד. אחד הדברים שלא כ"כ חביבים, הוא לחזור ולשנן את שלמדו. אולם חז"ל הפליגו בגודל החשיבות של החזרה וכך אמרו חז"ל, הלומד ואינו חוזר כזורע ואינו קוצר, וכן אמרו: "אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים, למאה ואחת פעמים" (מס' חגיגה י, ע"ב) וכיו"ב. הסיבה לכך היא פשוטה בתכלית. ראשית כל, חשובה החזרה כדי לזכור את הדברים. כי מה תועלת יש בלימוד שנשכח כעבור זמן קצר. ודווקא אחרי שהתלמיד עמל ויגע והבין את הדברים על בוריים, הרי שחובה היא לשמור על ההישג ולא לאבדו. וכבר אמרו חז"ל (אבות פרק ג'): "כל השוכח דבר ממשנתו מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו, ויש מי שאומר שעובר בלאו שנאמר 'פן יסורו מלבבך'". שנית, חשובה החזרה כדי להבין את הדברים טוב יותר, כי על ידי החזרה מתלבנים הדברים ומתבהרים, שמים לב לנקודות שונות שבלימוד הראשוני כלל לא התייחסו אליהם או שלא הבינו אותם כל צרכם. גם לנקודה זאת אנו מוצאים סימוכין בדברי רש"י על הפסוק 'ושננתם לבניך' – שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאלך אדם שלא תגמגם, כלומר ע"י השנון והחזרה הדברים מתחדדים ומתבהרים. לאור זאת, על הישיבה להקפיד ולהרגיל את התלמידים לחזור על משנתם, על מנת שיקצרו את שזרעו.

היעדים החינוכיים בתחום הרוחני-ערכי-השקפתי ופיתוח המידות האישיות

יש לחנך את התלמיד לערכים חשובים נוספים שהם מהווים למעשה השלמה וסגירת מעגל בעיצוב אישיותו. אף שהם מקבלים את יסודם מלימוד התורה, דורש כל אחד בפני עצמו טיפוח ותשומת לב מיוחדת, כדי שהם יתבססו בקרבו של התלמיד ויהיו חלק אינטגרלי מאופיו, תכונותיו, הנהגתו וקו מחשבתו, ואלו הם:

א. אמונה עמוקה ויראת שמים. כבר התורה עסקה בחשיבות העניין הזה, וכך נאמר בספר משנה תורה (דברים י', י"ב) "ועתה ישראל מה ה' אלוהיך דורש מעמך כי אם ליראה" וגו'. וכן חז"ל אמרו במסכת אבות (פרק ג') "כל שחכמתו קודמת ליראתו אין חכמתו מתקיימת. וכל שיראתו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת". אמונה ויראה הם חוליות חשיבות בשרשרת הערכים והתכונות המרכיבות יחד את דמותו של בן-תורה. הם מסייעים לאדם להתגבר על קשיים ומכשולים רבים שעומדים בדרכו. הן בין כותלי הישיבה והן מחוצה להן, בין שיעסוק בתפקיד תורני, ובין שיעסוק בכל תחום אחר מחיי המעשה.

ב. קיום והקפדה במצוות קלות כבחמורות כראוי לבן תורה, אשר נושא את דגל התורה. גם כאשר התלמיד היה קודם כניסתו לישיבה "צנוע" ופשוט בקיום המצוות, חייב הוא לדעת שבתור בן-ישיבה יש עליו אחריות מיוחדת לדקדק ולהקפיד במצוות. ויש להתמסר לכל המצוות באופן שווה. גם כאלה שנראה כי קיומם מכביד עליו או מגבילים אותו, וגם כאלו שדרך העולם משום מה להזניח ולדחוק אותם לקרן זוית. יש לו להשתדל בכל כוחותיו הנפשיים להרבות ולדקדק בהם. כי כל המצוות כולם הם מערכת אחת שלמה שאין לנתק אפילו חוליה אחת בהם.

ג. רכישת מידות טובות ונעלות כגון: חסד, ישרות, כנות, אהבת צדק ומשפט, ענווה ועדינות – כל אלו צריכות להיות חלק בלתי נפרד מדמותו ואישיותו של בן תורה ותלמיד חכם, כמו שנאמר (ויקרא י"ט, יח) "ואהבת לרעך כמוך – אני ה'", מי שאוהב את רעהו ומתייחס אליו בהתאם לכך, מעלה עליו הכתוב כאילו אוהב את המקום.

ד. קניין השקפות עולם תורניות, דהיינו: כיצד ובאלו משקפיים צריך בן תורה לראות לבחון ולהתייחס אל המתרחש והנעשה בעולם שמחוץ לדי אמות של הלכה. דווקא בדורנו, כשהבלבול הוא גדול, ועל הרע יאמר כי הוא טוב, ועל הטוב כי הוא רע, כפי שנאמר על דור "עקבתא דמשיחא", שומה על הישיבה לגבש בקרב תלמידיה השקפת עולם תורנית (בנושא זה יש חילוקי דעות בולטים. בעיקר בין שתי סוגי ישיבות: אלו שהן בנוסח "הישוב הישן" ואלו הארצי-ישראליות או ישיבות ההסדר. השואבות את תורתן מספרי הרב קוק זצ"ל, אבל מ"מ שני הזרמים הללו מעצבים אצל תלמידיהם השקפת עולם תורנית. כל אחד לפי דרכו והבנתו).

ה. הערכה והתבטלות לגדולי תורה ותלמידי חכמים. עניין זה לא מצטמצם רק לבירורי הלכה ולמו"מ בלימוד התורה, שבוה שאנו רואים בעליל את גודל ידיעתם בתורה ועומק הבנתם, אלא גם לעצות ולהתייעצויות בכל שטחי החיים, הן בין כתלי הישיבה והן לאחר שהתלמיד עזב את הישיבה, כמו שנאמר לגבי המלך "והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו" (דברים י"ז, יט), שהמלך צריך לקרוא את מהלך כל מעשיו מתוך התורה, כך האדם צריך לשאול ולהתייעץ בכל צעד ושעל שהוא עומד לעשות בחייו בגדולי תורה ובדעת תורה. וכך נאמר בספר החינוך (מצוה תצה): "לשמוע בקול בית דין הגדול ולעשות כל מה שיצונו עלינו בדרכי התורה באיסור ומותר, טמא וטהור, חייב ופטור, ובכל דבר שיראה להם שהוא חיזוק לתיקון בדתינו. ועל זה נאמר 'ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך...' ואין הפרש בזה בין דבר שיראו הם מדעתם או דבר שיוציאוהו מההיקשים שהתורה נדרשת בהם... או בכל עניין אחר, שיראה להם שהדבר כן, על הכל אנו חייבים לשמוע ולעשות בכל זמן וזמן כמצוות השופט אשר יהיה בינינו בזמנינו, וכמו שדרשו חז"ל 'ואל השופט אשר יהיה בימים ההם' שיפתח בדורו כשמואל בדורו, שזהו העמוד החזק שהתורה נשענת בו", עכ"ל.

התנאים לקניית ערכי הישיבה

ישנן מספר נקודות עיקריות המביאות את התלמיד לקניית הערכים והקניינים הללו, כולם ביחד וכל אחד לחוד, כמפורט להלן:

- א. האווירה והסביבה הרוחנית ממלאים תפקיד חשוב בקליטתו של התלמיד. עצם ההמצאות במקום שהוא קדוש ומיוחד לקדושה, כוחו גדול להשפיע על האדם. ואכן, במציאות, כאשר נכנסים לבית מדרש או ביהכ"ע אפילו לזמן קצר כבר חשים ביראת כבוד וחרדת קודש, והנשמה כאילו חשה בקדושת המקום.
- ב. החברה בה נמצא התלמיד בישיבה ויכולתו להתערות בתוכה מהווים נדבך חשוב ביותר. עצם ההמצאות במחיצת בני עליה וחברה קדושה שזכו והתעלו, צעירים שעוסקים בתורה ובמצוות המשליכים אחרי גוים את ענייני העוה"ז, מדקדקים בקלה כבחמורה, בעלי חסד ומידות טובות מקנים לתלמיד הצעיר את ההרגשה שחיי תורה אין הם דווקא ויתור על אושר בעוה"ז. אלא אדרבא הם הם האושר האמיתי.
- הוא מתרשם ורואה שצעירים אלו מלווה אותם שמחת חיים וחדוות יצירה, וההקרבה לתורה אינה מסלקת את חדוות הנעורים. במיוחד בולטים הדברים בשמחת מצווה, כגון: שבת ומועד, שמחת פורים, שמחת תורה ואף בחתונה של תלמיד מהישיבה. כך, שכל מי שחי במחיצת אנשים כאלו לומד לדעת כי גם בכוחו להגיע למדרגה זו של אושר וסיפוק אמיתי בעוה"ז.

חברה כזו מעודדת ומשפיעה על האדם לקבל, לשמוע, ללמוד, להתרשם ולחקות. סימוכין לדברינו אנו רואים בדברי תוס' (במס' בבא בתרא כא, ע"ב) המסבירים שהיו מקימים מוסדות תורה בירושלים משום ששם התלמידים היו רואים כהנים בעבודתם, וע"י כך היו קונים יראת שמים. גם בספרות הפדגוגית והפסיכולוגית מרבים לדבר על כוח השפעתה של החברה והסביבה על האדם הנמצא בתוכה.

ואכן, בישיבות הגבוהות שמים דגש חזק על נושא החברה והדוגמה האישית של התלמידים המבוגרים. בבית המדרש לומדים הצעירים והמבוגרים בצוותא ואין הפרדה בין גיל אחד למשנהו. בפנימיות נוהגים לערב צעירים ומבוגרים בחדר אחד. יש שיעור כללי שהוא לכל הישיבה מהצעיר ביותר ועד למבוגר ביותר, וכן בתחומים רבים נוספים מערבים את הצעירים עם הבחורים המבוגרים וכל זאת מהסיבה הפשוטה שכתבנו.

ג. ההתקשרות והקרבה לרבני הישיבה, בבחינת "עשה לך רב" (אבות א'), היא חיונית ביותר. נהוג בישיבות שכל תלמיד מתקשר לרב מסויים, בין אם זה ראש הישיבה או אחד הר"מים וכדו'. התלמיד מתייעץ עם רבו, משוחח עמו, שוהה במחיצתו לעתים קרובות ובכך הוא מתחבר אליו, אם התלמיד מתקשה ליזום קשר כה, הרי שרבני הישיבה יודעים שמתפקידם לקרב את התלמיד אליהם, לעודדו ולפתוח את סגור לבו. הם יודעים שמתפקידם ומחובתם להקדיש את מירב זמנם ומרצם בלא שום חשבון נוסף לנושא זה. זהו מנהג מקובל בישיבות מדורי דורות.

קשר זה תורם רבות לקליטתו, התקדמותו והתפתחותו של התלמיד בישיבה. כאשר אדם מתקרב אל אנשים גדולים הוא מקבל מהם. רבני הישיבה הם למעשה דוגמה חיה להתגשמותו של האידיאל הישיבתי (כפי שפרטנו בתחילה) והתלמיד המתקשר ומתחבר לרבו מתרשם ומתפעל מגדולתו בתורה, מאישיותו התורנית, ממידותיו הנעלות ומושפע מרבו בצורה חזקה ביותר. השפעה זו נעשית בשתי דרכים:

1. אקטיבית כגון: הכוונה, הדרכה, תיקון טעויות ושגיאות, ליבון בעיות, תשובות לשאלות, עזרה בקשיים שונים שנתקל בהם התלמיד, שיחות בלימוד (מלבד השיעורים הניתנים במשותף לכל התלמידים) המקנות לתלמיד דרך ושיטה בלימוד.

2. פסיבית: התלמיד המעריך ומעריך את רבו שוהה במחיצתו ובביתו שעות רבות. ולפעמים אפילו סועד עמו בצוותא בשבתות ובהזדמנויות אחרות. הוא שואף להגיע למעמדו ולדרגתו הרוחנית ולגדולתו בתורה. הוא עוקב בתשומת לב מירבית אחר כל צעד ושעל של רבו, דיבורו, לבושו ואכילתו בהנהגתו היום יומית, בתפילתו ובשעת לימודו. ואז הוא מנסה לחקותו. ויצר זה כוחו גדול להעלות את התלמיד ולקדמו בכל התחומים והשטחים הרוחניים.

לא אשלה את עצמי ואת הקורא שאכן כל הגורמים החינוכיים הללו פועלים כ"מטה קסם". וכי כל תלמיד שמגיע לישיבה הגבוהה נקלט, משתלב, עולה ומתעלה. מידת ההצלחה תלויה בגורמים רבים נוספים:

א. בתלמיד עצמו היינו: הרקע המשפחתי והחברתי שלו. כישוריו וכשרונותיו. אופיו ותכונותיו הטבעיות.

ב. בישיבה עצמה. דהיינו: ברמה הכללית של תלמידיה. האווירה השוררת בישיבה בתחומים שונים. כישוריהם ומידת מסירותם של רבני הישיבה וראשיה וכדו'.

הדברים שכתבתי מתייחסים אל התלמיד הממוצע והמצוי וכן אל הישיבה הרגילה והמצויה. כמובן שתלמידים בעלי קשיים מיוחדים ובעיות שונות זוכים לתשומת לב מיוחדת ולטיפול אישי מסור ע"י הרבנים והחברים המסייעים להם. אולם תמיד צפויות הפתעות ואכזבות.

וכבר לימדונו חז"ל: "הכל בידי משמים חוץ מיראת שמים".